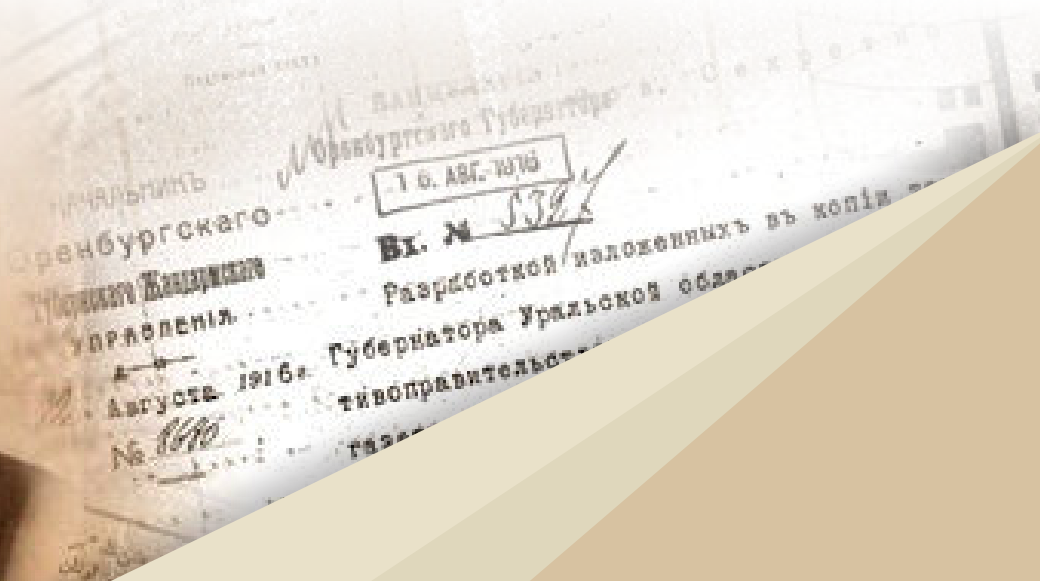

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ

REPUBLIC OF KAZAKHSTAN MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION
L.N. GUMILYOV EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY FACULTY OF PHILOLOGY

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ОҚУЛАРЫ – 2024
“ТІЛТАНУДАҒЫ ТҰЛҒАЛАР”
академиктер Әбдуәли Қайдар, Рәбиға Сыздық,
Шора Сарыбаевтың
100 жылдық мерейтойларына арналған
халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Астана қаласы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ

REPUBLIC OF KAZAKHSTAN MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION
L.N. GUMILYOV EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY
FACULTY OF PHILOLOGY

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ОҚУЛАРЫ -2024

“ТІЛТАНУДАҒЫ ТҰЛҒАЛАР”

**академиктер Әбдуәли Қайдар, Рәбиға Сыздық, Шора Сарыбаевтың
100 жылдық мерейтойларына арналған
халықаралық ғылыми-теориялық конференция**

МАТЕРИАЛДАРЫ

Akhmet Baytursynuly Readings -2024

PROCEEDINGS

**of the international scientific and theoretical conference
dedicated to the 100th anniversary of Academicians Abduali Qaydar,
Rabiga Syzdyq and Shora Sarybayev**

Астана қаласы

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
А 11

Баспаға Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ғылыми кеңесі ұсынған.

Редакция алқасын басқарған: **Е.Б.Сыдықов**

Редакция алқасы: **А. Бейсенбай, С. Дүйсенғазы, Ж. Жақыпов, Қ. Бибеков,**
Н. Аитова (дәстүрлі “А. Байтұрсынұлы оқуларының” үйлестірушісі), **Қ. Сарекенова,**
С. Жанжігітов

А. А. Байтұрсынұлы оқулары – 2024. “Тілтанудағы тұлғалар” академиктер Әбдуәли Қайдар, Рәбиға Сыздық, Шора Сарыбаевтың 100 жылдық мерейтойларына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2024. – 277 б.

Akhmet Baytursynuly Readings – 2024. Proceedings of the international scientific and theoretical conference dedicated to the 100th anniversary of Academicians Abduali Qaydar, Rabiga Syzdyq and Shora Sarybayev.

ISBN 978-601-385-038-2

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде өткізілетін дәстүрлі “Ахмет Байтұрсынұлы оқулары” халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы 2024 жылы “Тілтанудағы тұлғалар” тақырыбында академиктер Әбдуәли Қайдар, Рәбиға Сыздық, Шора Сарыбаевтың 100 жылдық мерейтойларына арналды. Мақалалардың мазмұны мен құрылымына авторлар жауапты, жинаққа енген материалдар авторлық редакцияда жарияланды.

ISBN 978-601-385-038-2

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2

© Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2024
© Қазақ тіл білімі кафедрасы, 2024

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
----------------	---

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

Құрманбайұлы Ш. Ғибрат мектебі.....	4
Ескеева М.Қ. Академик Әбдуәли Қайдардың ғылыми әлемі	7
Mustafa Öner. Tarihî Gramer ve Kazakça (Тарихи грамматика және қазақ тілі).....	10
Сағидолда Г. Академик Р.Сыздықдың ғылыми мұралары.....	15
Малбақов М.М. Ұлылардан қалған өнеге.....	19
İbrahimov E. Müstəqillik sonrası Türk Respublikalarında dil siyasətinin əsas istiqamətləri	21
Юсупова Ә.Ш. XIX ғасыр татар теленең икетелле сүзлекләре.....	23
Хусаинова Л.М. Становление башкирского литературного языка и письменности.....	30
Нажимов П.А. Әбдиүәлий Қайдар хәм түркий тиллериниң этнолингвистика илими	35

1-СЕКЦИЯ.

ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ДАМУ ҮРДІСІ ЖӘНЕ ТҮРКІТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Abbasova S. The Main Features of Sound Replacement in Modern Linguistics	38
Абеннова П.Ғ. Туризм дискурсындағы код ауыстыру.....	40
Аитова Н.Н. Академик Р.Сыздықтың «Сөз құдіреті» (корпустық анализ)	46
Балтабай Д.Ә. “Шежіре-и теракима” еңбегінде кездесетін тілдік бірліктердің этимологиялық сипаты.....	60
Амирова А. Қазақ және ағылшын паремияларындағы «Отан» концептісінің семантикалық жіктелімі.....	64
Абилмажинова А. Мейрам-той атауларының зерттелуі (отандық, шетелдік ғалымдардың еңбектері бойынша).....	68
Asgarova K. Analysis of the Vocabulary of the Language by Word Fields	73
Ахмет А. Қазіргі қазақ тіліндегі будан терминдердің қалыптасуы мен дамуы.	74
Ахметова М., Рахмет Ү.Ү. Қар лексемасы: этномәдени талдау.....	79
Әбдуәлиұлы Б. А. Байтұрсынұлы қолданысындағы жалпыхалықтық лексиканың терминдену үдерісі.....	83
Бибекөв Қ. Р.Сыздық және Абай тіліндегі мәтін түзу мәселесінің зерттелуі	87
Бұқарбай М. Қазақ тіліндегі бас киім атауларының семантикалық сипаты	91
Данияр Ә.А. Материалдық емес мәдени мұраның тілдік көрінісі: субъект, объект, адресат («Бабырнама» еңбегі бойынша).....	94
Ермекбаева М.	
Мақал-мәтелдер лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны ретінде.....	98
Исмоилов Б.Х. Юсуф Саккокийнинг «Мифтоху-л улум» асарида фасл, васл, ийжоз ва итнобга оид ҳолатлар тафсилоти.....	103
Кабаева А.А. Олжас Сулейменов: тюркославистика и культурный код	107
Кемельбекова Ә.	
Қазақ тіліндегі қолданбалы геометрия терминдерінің зерттелуі	111
Керимбаева К. Байлық-кедейлік бинарлық оппозициясы:	
Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мәдени-танымдық ерекшеліктері.....	117

Кыйсыкова А. Саяси дискурстағы терминдер мен ұғымдар	120
Куанышев А.С. Аспан әлемі: Әбдуәли Қайдаровтың тілдік және ғылыми жіктеуі.....	123
Молдабай Ф.Ж. «Ақиқат сыйы» дастанындағы синонимдер	126
Наушабекова Г.А. Академик Әбдуәли Қайдар тіл білімінің көрнекті өкілі, түркітанушы ғалым.....	129
Ниятова Ш.С., Тунгушбаева Ғ.Ж. Тіл білімінде тілдік тұлғаның зерттелуі.....	131
Тәттібаева А.Е. Дискурстың құрылымы мен типологиясы.....	136
Темірхан А. Метафораның тілдегі орны мен мәні.....	140
Тоқтасынова Д.Ғ. «Қорқыт ата кітабындағы» қарым-қатынас етістіктері: «Дирсеханұлы Бұқаш туралы жыр».....	141
Sharibzhanova G., Moldabaeva K. Dual function of the affixes -dai (-dey); -sy, (-ci)	149
Сергазина Ж.Ж., Толепбергенова Ф. Дискурс: Актуальные направления и перспективы исследований.....	153

2-СЕКЦИЯ.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ, СТИЛИСТИКА ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абдуова Б. Рәбиға Сыздық – тіл мәдениетінің саңлағы.....	157
Абдиров Ө.Қ. Қазақ тіліндегі гендерлік антипаремиялар: instagram контентінің ерекшелігі	161
Аканова А.И. Мифологиялық демонимдер.....	166
Allamuratova Z. M. Qaraqalpaq ádebiyatı ham tuwısqan xalıqlar ádebiyatında tariyxıy prozanıń ornı	169
Демесинова А.А. «Ер Төстік» ертегісінің қазіргі қазақ фэнтезиіне әсері	172
Жанболат Ә.Ж. Батырлар жырының бастауы мен зерттелу тарихы	175
Жүнісқали Ә.Қ. Қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі этномәдени коннотация («Шора батыр» ертегісі бойынша).....	178
Койчуманова Г.К., Максүтова Г.А. Кыргыз поэзиясындағы улуттук идеология жана инсан дүйнөсү	183
Пирниязова А.Қ. Көркем шығарма тилин үйрениуден лингвопоэтикаға қарай.....	189
Тұрысбек Р.С. Абай мұрасы Р.Сыздық еңбектерінде	192
Raximboyeva X.G. Developing dependency parcing datasets for Uzbek: Challenges and achievements.....	198
Сағиданова Г.А. “Барак батыр” жырындағы синтаксистік қайталамалар	200
Серік М.А. Қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту.....	203

3-СЕКЦИЯ.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Баймуханбетова М.Б. Т.Шонанұлының тіл үйрету мәселесі.....	208
Дүсіпбаева Қ.С. Креативті коммуникациядағы нейролингвистиканың рөлі.....	211
Аренова Ж.С. Ахмет Байтұрсынұлының педагогикалық мұралары және оның тәлімдік мүмкіндіктері	214
Ергешбай Н.Б. Ұлттық құндылықтарды оқытудың маңызы.....	217
Еркін А. Ұлттық құндылықтар мәселесін әдебиет сабағында оқытудың негізін қалаушылар	221

Жайлауова Г.Ү., Аубакирова Н.Ү. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің негізін салушы.....	227
Жанжигитов С.Ж., Мәмиева Б. Language competence: content and structure	232
Капшаева Г.А. А.Байтұрсынұлы әдістерін коммуникативті дағдыларды дамытуда қолдану	239
Курманова А.К. Қазақ тілін оқытудың қатысымдық технологиясы	241
Куркебаев К.К., Стамкулова Ж.Е. Қашықтан оқытудағы қазақ тілі сабақтарының құрылымы мен ұйымдастыру әдістемесі	246
Усенова Ш.Н. Анализ текстов в СМИ, связанных с пандемией.....	251
Қасымқұл Ф. Мектеп оқулықтарындағы мәтіндердің тақырыптық типтері	253
Қуанышбаева Н.А. Қазақ тілін оқытуда дамыта оқыту технологиясын тиімді пайдалану	258
Саткенова Ж., Серікқызы Ж. Сандық коммуникациядағы қазақ тілі	262
Сырбаева С. Қазақ тілі мен әдебиеті – ұлттық руханият пен мәдениеттің дінгегі.....	265
Шоқабаева С.С. Алаш зиялыларының әдістеме бойынша еңбектері	268
Fatima Hajizada Elshan. Linguistic Distinctions Between American and British English.....	271

адам кейпінде, ит, ешкі, ат бейнесінде көрінеді. Қырғыз халқында «албосты» ұзын бойлы, басы үлкен, кеудесі де үлкен, үшкір ұзын тырнағы бар, шашының ұзындығы жерге дейін жететін әйел бейнесінде суреттеледі. Сондай-ақ, албастының өте көне, түпкі функциясы деп оның (албастының) дүниеге өмір әкелуге демеу жасайтын рух ретінде суреттелген және ол әйел-құдай («богиня плодородия») деп аталған [1:90].

Бұл ретте «Албасты» атауының этимологиясын зерделеудің қажеттілігі туындап отыр. Зерттеушілердің осы саладағы маңызды еңбектерін қарастырсақ, И.М. Стеблин-Каменский: «можно считать что слово *almasti / albasti* является сложением двух основ: 1. **ala, al* видимо, еще индоиранское или даже более широко распространенное название демона или болезни, опасной для рожениц и детей...; 2. *vasti* – тюркское, *basti* – задавила («удушила») [2:81] дейді. А.С. Андреев бұл сөзде «Ал» сияқты ежелгі құдай есімінің және түркілік «басты» сөзінің контаминациясы тұрғысынан қарастырған. Бұл ретте солтүстік тәжік говорларында «халықтық айтылымда» алмасты және оның вариацияларына айналған [3:78]. В. Басилов та өз анықтамасында албасты сөзін иран мифологиясымен сабақтастырады, алайда албасты сөзінің жеке фонемалары «рух», «құдай» сөздерімен сәйкес келетінін айтады [4: 33]. Ал С. Қондыбай «албасты/албаслы» сөзін үш бөлікке жіктейді: ал (хал), абас (амас), лы (ты). «Ал» - имя древнего божества огненной природы, прародителя человечества. Оно может выступать в облике женщины. Абас – божество или дух, созидатель вселенной. Также может выступать в облике женщины. –лы – тюркский формант, традиционно использовавшийся для создания этнонимов и фамилий алатайлы, эреклы, карагабайлы, шапрашлы, шокраклы и т.п.; здесь он показывает сыновей, дочерей, детей какого-то субъекта [5:59]. Демек Албастының бастапқы мағынасы зұлымдықпен емес, керісінше, қасиеттілік, жасампаздық, адамзатты жаратушы құдай мағынасына жақын келеді. Сөзге жалғанған «лы» жұрнағы сөз тудырушы қосымша қызметін атқарып тұр. Бұл сөздің мағынасы бастапқыда жасампаздық, жаратушы құдай мағынасында болып, кейін зұлымдық пен жауыздыққа өзгеруі сөз мағынасының кеңеюі (тарылуы) категориясына сай келеді.

Бұл ретте осы образбен ұқсас, сарындас демонимдерді қарастырсақ дейміз. Мәселен, орман қожайыны болған Албастыны Сөрелге ұқсатуға болады. Ш.Уәлиханов өз еңбегінде: «албасты – рух, әйелдер босанғанда келетін өте-мөте қатерлі рух. Оларды халық кейде Жезтырнақ деп те атайды. Албастылардың басшысының аты – Сөрел (ұзын ағаштардың басында мекендейді, мифтік бейне), бойы үш сажын, кеудесі қушық, аяғы бойына ұласып жатады, тұяғы жұқа болады. Сөрел – орман Перісі, ертегілерге сенсек, ол – Албастының күйеуі, әңгімелерге сүйенсек, ол әркімге бейнелеулерде кездеседі. Сөрел қалың жынысты тоғайларда тұрады, түрі адамға ұқсас, бірақ кеудесі тым ұзын, ағаштармен теңеседі. Адамды қытықтап өлтіреді, мұны орыстар орман адамы дейді» [6:115] деген анықтама береді. Қазақта Көн аяқ деген де атау бар. Ш.Уәлиханов ол туралы: «Көн аяқ – бұл адам, аяғының орнына қайыс-қайыс көн тері, елсіз тоғайларды немее аралдарда мекендейді. Кәперсіз келе жатқан жолаушыларды алдап, өзіне шақырып алып, үстіне отырады да, көң қайыстарымен байлап-матап, адамның әлі бітіп құрығанша мініп жүреді [7:144]. Сонымен қатар «Жын – ол да керемет күші бар эзәзіл. Жын бақсыларға бағынышты, оларды бақсы көмекке шақырады. Жындар да кәрі-жас, еркек-әйел болып келеді. Бақсылардың сендіруінше, жындар адам бейнесінде. Мұсылмандардың бір ауруының аты – Жын. Бұл – жын ауруы, шашын тарқатып жіберген ұзынтұра қыз бейнесінде, емшегі итаяқтай салбырап тұратындықтан, иығынан асыра лақтырып жіберіп жүреді. [7:144]. Ш.Уәлихановтың Албастыға берген түсініктемесінде бірнеше атауларды қатар қолданылғанын (Албасты, Жезтырнақ, Сөрел, Пері, Жын, Эзәзіл) байқаймыз. Бұл атаулар бір бірінің сипатын, образын аша түсетін өзара ұқсас, байланысты атаулар. Қазақ тілінде сөре деген бар. Ағаштан жасалатын жүк қойғыш. Бұл екі сөз түбірлес болуы да мүмкін. Мұндағы орман адамы орыс халқында «леший» сөзімен белгілі. Г.А. Климов пен Д.И. Эдельман аталмыш сөз төркінін талдауда мәдени ықпалдастықтың ең түпкі бастауларына бойлау керек дейді: «...Распространение слова скорее следует связывать не с обычном языковым взаимодействием, а с более глубокими и древними процессами культурной диффузии» [8:60]. Осылайша ғалымдар ежелгі Месопотамиядағы Ламашту немесе

Ламасту құдайымен сабақтастырады. В древней Месопотамии это имя носило демоническое существо – дочь божества Ану, изображавшаяся страшной и уродливой женщиной с головой львицы или птицы, с когтистыми пальцами, распущенными волосами и свисающими грудями. Она якобы могла проникать в дом через двери, окна и небольшие отверстия, кормила ребенка грудью, после чего тот погибал [9:23]. Бұл жерде тырнағы ұзын құбыжықты суреттеуі, оның төсінің үлкендігі я емізу процесінің айтылуы Жезтырнақ образын сомдағандай, осы тұста Жезтырнақ пен Албастының ортақ ұқсастығын байқау аса қиын емес. Ш.Уәлихановтың анықтамасында, Албастының Жезтырнақ болып аталуы орманға иелік ету сипатымен байланысты болуы да мүмкін. Себебі, Жезтырнақ - әйел кейіпіндегі Жын (дух). Ол орманда өмір сүреді [6:115].

Ал енді орыс фольклорындағы «баба-яга» образы да Албасты бейнесіне ұқсас. В.Я. Пропп еңбегінде: «Другая особенность облика яги – это ее резко подчеркнутая женская физиологичность. Признаки пола преувеличен: она рисуется женщиной с огромными грудям...» [10:75]. Бұл кейіпкер якут ертегілерінде орын алатын Джэгэ Баба бейнесіне ұқсас. Ал Джэгэ баба кейіпкерінің мифтік астары якут олонхосы құрамындағы абаасы бейнесімен байланысты [11:67]. Ғалым «баба-яганың» орман жануарларына билік ететінін де атап өтеді. Алайда, түркі фольклорындағы Албасты бірде кәрі кемпір, бірде жас қыз бейнесінде де суреттеледі, отбасын құрады. Ал «баба-яга» В.Я. Пропптың анықтамасында: «...Она не знает брачной жизни. Она всегда старуха, причем старуха безмужняя. Яга – не мать людей, она – мать и хозяйка зверей, притом зверей лесных» [10:75]. Кейбір деректерде Албастының жылқыға жақын жүретіні, түнде атқа мініп, аттың жалын шимай-шатпақ қылып байлап тастайтыны жайлы айтылады. Бұдан, түсінетініміз Албасты, Жезтырнақ, Сөрел, Пері, Жын атаулары өзара ұқсас образдар, нақтырақ айтқанда Албасты жалпы барлық құбыжықтардың жиынтық образы іспеттес, сол себепті де оны синкретті образ деп танымыз. Албасты да, Жезтырнақ та, Сөрел де, Пері, Жын да адамзатты шошындыратын, қорқыныш ұялататын албастылар.

Әдебиеттер

1. Черепанова О.А. Мифологическая лексика русского Севера. Ленинград, 1983. – 168 с.
2. Стеблин-Каменский И. Этимологический словарь ваханского языка. – СПб: Петербургское Востоковедение, 1999. – 255 с.
3. Андреев М. Краткие сведения о верованиях в божество-демона Ал-Албасты в Средней Азии // Таджики долины Хуф (верховья Аму-Дарьи). Сталинабад: АН Таджикской ССР, 1953. – Вып.1. – С.78-82
4. Мифологический словарь / под ред. Е.М. Мелетинского. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – 672 с.
5. Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы: Нурлы Алаем, 2005. -272 с.
6. Валиханов Ч. Собрание соч.: в 5 т. – Алма-Ата: АН КазССР, 1961. –Т.1. -777 с.
7. Уәлиханов Ш. «Тәңір» Алматы, RS; Халықаралық Абай клубы, 2016. – 356 б. - қазақша
8. Климов Г., Эдельман Д. К этимологии Albasti // Almasti // Советская тюркология. – Баку: АН СССР, 1979. -№3. – С.60
9. Lichte E. Demons and population control // Expedition. – Philfdelphia: The University of Pennsylvania Muzeum of Archaeology and Anthropology, 1971. –Vol. 13, №2. –С.23-24
10. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. –Л., 1986. -340 с.
11. Дьяконова Ю. Образы Бабы-яги в олонхо и якутских сказках // Фольклор народов РСФСР: межвуз. Науч. Сб. –Уфа: Издательство Башкирского гос.университета, 1985. – 145 с.